

A fejedelmi Erdély rejtett kincse: a méz

Bevezetés

A méz már az őskorban is az emberiség egyik alapvető tápláléka volt, s az ókorban tovább erősödő jelentőségét jelzi, hogy számos mitológiai történet foglalkozik a mézzel, gyakran szemléltetve jótékony hatásait. A görög kultúrát alapjaiban meghatározó homéroszi eposzok (*Iliász*, *Odüsszeia*) az istenek ajándékaként emlegetik, az i. e. 5. században élő és alkotó híres filozófus, Démokritosz a legenda szerint mézevessel hosszabbította meg életét, a neves matematikus, Püthagorasz tanítványával gondolataik tisztántartása érdekében fogyasztott sok mézet. Az ókori Rómában a császárság korában felfutó méhészkedés kérdésével és a méz felhasználásával már természettudósok és költők, így mások mellett Plinius, Ovidius és Vergilius is foglalkoztak. A mézet már ekkoriban a táplálkozás mellett az orvoslásban, a holttestek balzsamozásában is hasznosították, „melléktermékét”, a viasz építkezések során, mondhatni szigeteléseként alkalmazták, továbbá világitásra használták.

A Kárpát-medence területén honos mézelő növények a honfoglaló magyarok számára is lehetővé tették, hogy a méz a korai századoktól táplálkozásuk részévé váljon. Emellett a kereszténység felvétele utáni időszakban a templomi szükségletek kielégítése, főképp a viasz gyertyakészítésben való felhasználása vált jelentőssé. A méz és a viasz kiemelkedő fontosságát és gazdasági értékét továbbá az is mutatja, hogy királyaink már ekkoriban megadóztatták, az egyház tizedet vetett ki rá, s számos bírságot mézben és viaszban is rendezni lehetett.¹

A méz jelentőségteljes szerepét a kora újkorban is megőrizte, jelen tanulmány célja bemutatni, hogy mely felhasználások voltak mérvadók a fejedelmi Erdélyben, elsősorban a 17. század folyamán. Emellett további célkitűzése körüljárni az Erdélyben a mézhez és a viaszhoz kapcsolódó feladatok ellátására kiépült gazdasági szervezet felépítését és működését.

A méz felhasználása a kora újkori Erdélyben

Köztudott, hogy egészen az ipari cukorgyártás megindulásáig elsősorban a (nád)mézet használták édesítőszerként,² így magától értetődő, hogy a méz hasznosításának egyik legjelentősebb terepe a kora újkorban is a konyha volt. A méz táplálkozásban való felhasználásáról érdekes módon az

Szalai Ágnes (1992) – doktorandus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest; tudományos segédmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, szalai.agnes92@gmail.com

A tanulmány az ELKH BTK Történettudományi Intézet kutatóműhelyében készült, megírását az NKFIH 124684 számú fiatal kutatói ösztöndíja támogatta.

¹ Rudnay János–Beliczay László: *Mézkönyv. A méz és a mézeskalácsosság története*. Bp. 1987. 9–19.

² Benda Borbála: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Szombathely, 2014. 150. A nádméz elnevezés a cukornád levéből sűrített nádcukrot jelenti, olykor azonban a vadméhek nádcsővekbe rakott mézét is így nevezték. Vö. Gergely Sámuel: *Teleki Mihály levelezése 1672–1674. VI*. Bp. 1912. 52, 83.

erdélyi hadak ellátására vonatkozó források is tudósítanak. I. Apafi Mihály az 1660-as évek elején az őt támogató, Erdélyben kvártélyozó oszmán-török és erdélyi hadak számára rendelt egyéb élel mellett több alkalommal is mézet a szász kerületektől.³ A méznek a katonaság élelmezésében való fontosságára utal a 17. századvég egyik legkiemelkedőbb politikusának, Teleki Mihálynak Alvinczi Péter prefektushoz intézett ama levele is, amelyben kővári katonáinak búzával való ellátását üdvözölte, mézből való megfogytatásukra pedig orvoslást várt.⁴ Hasonlóképpen a túri főbíró és tanácsa Apafi Mihálynak panasolja, hogy a fejedelmi udvar számára összegyűjtött mézüket Wesselényi Pál és katonái elrabolták.⁵

A méz élelmezésben való felhasználásáról azonban az előkelő udvari körök életére vonatkozó forrásanyag, levelezések, a korszakból fennmaradt szakácskönyvek, udvartartási iratok tanúskodnak leginkább. Nem meglepő például, hogy amikor Teleki Mihály 1670-ben kővári udvarházában ebédre és vacsorára is vendégül látta I. Apafi Mihály fejedelmet, a konyha számos más élelmiszer mellett a méz beszerzéséről is gondoskodott.⁶ Hasonlóképpen gondoskodtak mézről az országgyűlés összeülését megelőzően is, ahogyan az az 1666-ban összeírt, a marosvásárhelyi gyűlésre szállítandó élel listájából is kiderül.⁷ A legszembetűnőbb természetesen a fejedelmi udvartartás mézigénye: I. Apafi Mihály és a gazdaság irányítását kézben tartó felesége, Bornemissza Anna, valamint a felső szintű gazdasági kormányzatért, így az udvartartás ellátásának megszervezéséért is felelős fejedelmi prefektusok számtalanszor rendelték a konvenciók szolgáit, leginkább a tizedszedőket, az udvarbírákat és az éléshajtó által az étkezéshez szükséges jó minőségű mézet, amelyet étel és ital készítéséhez, ízesítéséhez és tartósításához egyaránt használtak.⁸ A korszak kulcsárai számára előírt alapelvek többek között azt javasolták, hogy szüretkor a bort a szentjánosfü (orbánc) és a fahéj mellett nádmézzel ízesítsék.⁹ Hasonlóképpen a fejedelmi udvarban működő gyümölcsmester nádmézzel és közönséges mézzel egyaránt édesítette a gyümölcsből készült krémszerű inyencséget (serbet, sörbet, *serebet*).¹⁰ Az ital népszerűségét pedig jól jelzi, hogy Bornemissza Anna fejedelemszöny a Portáról serbetfőző üstöt vásároltatott, s az ital megfelelő főzéséről és ízesítéséről is információt kért.¹¹ Kifejezetten

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Beszterce város és kerület levéltára, Missiles (a továbbiakban: Bvkl) X1249, 470. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1662./155, 201, 208. Nr. 1665./36.

⁴ Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, Pokoly–Nagy Gyűjtemény, G2, 506. tétel, Teleki Mihály kővárhosszúfalusi leveleskönyve, 470. számú levél

⁵ MNL OL, P1239, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Apafi Mihály Gyűjtemény, 5. doboz, 2–1679–21.

⁶ MNL OL, P659, A Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Missiles, 1. csomó, Nr. 76.

⁷ Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj) (a továbbiakban: KNltKv) Mike Sándor Gyűjtemény (Fond Personal Mike Sándor), Nr. 1263.

⁸ MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, F12, Lymbus, 10. doboz, XI./1–2./9, 27, 29, 33. 11. d. XII./6./97. 12. d. Udvarhelyi György levelezése, 1664./3–4. 1665./33, 36, 38. 1666./18.–19, 32, 34. Uo. Bvkl, X1249, 470. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1663./211. Az éléshajtókra lásd KNltKv, Alvinczi család levéltára (Fond Familial Alvinczi), Alvinczi Péter naplója, Nr. 44. Fol. 29.

⁹ Lakó Elemér: *Bornemissza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Buk. 1983. 248.

¹⁰ Gergely Sámuel: *i. m.* III. 591. A 17. század második felének felelnek udvartartási irataiban többször feltűnik a gyümölcsmester tiszttség, s számtalan esetben juttattak számára (nád)mézet, s a verestornyai harmincados regesztrumában (1675) esetenként azt is feljegyezte, hogy a számára juttatott terméket mire használja: „tőrettem egy font nádmézet serebetnek.” KNltKv, Fejedelmi udvartartási iratok (Colecția Socotelii Princiare) Nr. 51./1–6, 333. Maga a gyümölcsmester tiszttség viszonylag előkelőnek számíthatott az udvartartási pozíciók közül, amelyre *Mauritius Liebfioith* gyümölcsmester 1684. évre szóló járandóságainak felsorolásából következtethetünk: készpénze 16 forint, landis dolmány, bélelt mente, brassai posztó nadrág, három pár szattyán csizma, 3 forint a lovának abrakjára és szénájára, napi két asztali cipő, szolgájának némi ellátás. Uo. Nr. 40/37

¹¹ Bíró Vencel: *Erdély követői a Portán*. Kvár, 1921. 88.

a méhser tárolására készítettet hordók arra engednek következtetni, hogy a vízzel hígított, különféle gyógynövényekkel ízesített mézes ital is kedvelt szomjoltó volt a fejedelemség kori Erdélyben.¹² Így az sem meglepő, hogy Farkas Mihály görgényi udvarbíró igyekezett meggyőzni „felettesét”, Udvarhelyi György fejedelmi prefektust, hogy megtarthassa az árendátorok által az udvarházhoz küldött mézet – ahogy fogalmazott –, „hadd főzessenek méhsert belőle, ne vinnék el, innám kegyelmed egészségére nem csak egyszer, hanem sokszor”.¹³ Az ital népszerűségéhez bizonyára hozzájárult az is, hogy az elkészítése nem jelentett komoly költséget, ugyanis rendszerint nem a színméz felhasználásával állították elő, hanem annak kinyerése után a gyengébb minőségű, viasszal keveredett „maradékot”, vagyis a sonkolyos mézet főzték ki méhsernek.¹⁴ Értékét ugyanakkor egyrészt jelzi, hogy kiárusításából Debrecen városa több száz forint nyereségre tett szert az 1670-es években esztendőnként.¹⁵ Másrészt az is árulkodó, hogy érdemes volt visszaélni a méhserrel való kereskedéssel, amely miatt az 1680-as években a mezőségi Katona udvarbírója, Székely András is perbe keveredett.¹⁶

Az ételek esetében a mézet a bőjti időszakban gyakran fogyasztott halak és tésztafélék ízesítése mellett a különböző liktáriumok (befőttek, lekvárok) felfőzése során tartósítószer gyanánt alkalmazták.¹⁷ Emellett a méz az (apró)sütemények készítésének is elengedhetetlen alapanyaga volt, így például I. Rákóczi György fejedelem a „mézes pogácsa sütőknek” kiosztandó mézről ír egy levelében,¹⁸ s ez az édesség bizonyára kelendő is volt, az Apafi-korszakban ugyanis több forrás is tanúskodik a különböző méretű mézes pogácsák vásárlásáról.¹⁹ Az 1660-as évek forrásaiban a mézeskalácsosok felbukkanása szintén a kedvelt édességre utal.²⁰

A méz étkezésben való hasznosítása mellett igen jelentős szerepet töltött be a gyógyításban különféle gyógyszerek vívőanyagaként. Elsősorban friss gyógynövényeket, illetve azok szárított, por állagú zúalékát elegyítették mézzel,²¹ amelyeket főképp hurutos megbetegedések kezelésére használtak. Ebből adódóan a 17. század tolnai származású, Erdélyben komoly karriert befutó, a fejedelmi és főúri udvarokban is szívesen látott polihisztor, Tolnai F. István is több esetben mézalapú gyógyszerrel kezelte Nádudvari Jánost, s többek között az alábbi utasítással ellátva kúrálta lassan gyógyuló betegét: „[...] ez papiroskában lévő pornak pedig felét keverjék

¹² MNL OL, BvKL, X1249, 463. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1650./6. 1651./52. A méhser országból való kivételének tiltása is az ital fogyasztásának tényét erősíti. Uo. 452. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1633./240. A fiskális birtokok rezessztrumaiban rendszeres tételként megjelenő méhser is az ital népszerűségét jelzi. Lásd erre nézve a teljesség igénye nélkül: KNltKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 16./2. Nr. 17./228*, 232*, 293* Nr. 30/14, 17.

¹³ MNL OL, F12, Lybus, 12. d. XIII./2./e. Farkas Mihály görgényi udvarbíró levelei Udvarhelyi Györgynek, Nr. 1.

¹⁴ KNltKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 8./24. Uo. Nr. 1./26*

¹⁵ MNL OL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: HBML), IV. H. 1012./a. 1. Számadáskönyvek, Házi pénztári iratok, Nr. 1671./15. (375 forint 63 dénár), Nr. 1672./13. (638 forint 40 dénár), Nr. 1673./21. (528 forint 40 dénár), Nr. 1674./13. (520 forint 8 dénár)

¹⁶ KNltKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 8./140.

¹⁷ Lakó Elemér: *i. m.* 237–239. KNltKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 51./333. (Citrom- és narancs liktárium készítésére.)

¹⁸ MNL OL, BvKL, X1249, 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./251. A pogácsasütők mézszükségéről és jelentőségéről lásd még: Uo. 460. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1644./2. Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.* (Erdélyi Tudományos Füzetek 211. sz.) Kvár, 1992. 13.

¹⁹ KNltKv, Fejedelmi pénzügyi iratok, Nr. 52./28., 40.

²⁰ MNL HBML, Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei, 15. kötet, (1658–1664), 1663. január 22-i bejegyzés.

²¹ Kovács András: *Fejedelmek gyógyítói. Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelemségben a 17. század első felében.* Bp. 2018. 46.

egy porányi mézben a mennyit felvészen, s éjjel tíz vagy tizenegy óra tájban tegye kegyelmed a szájába, hadd magától olvadgyon el, s úgy nyelje le.”²² Hasonló problémák miatt a Besztercei kerületben lakó Budai István a város főbírójához fordult, hogy felesége és saját maga számára betegségük kezelésére engedélyezze a méz beszerzését.²³ De Bethlen Gábor fejedelem fekélyeinek és sebeinek kezelésére is fahéjjal és mézzel elegyített fürdővizet használtak.²⁴ A méz orvosi célra való felhasználásából adódóan pedig az sem meglepő, hogy a korabeli orvosok konvencióis és *praebenda* jegyzékeiben is fellelhető a méz, meglehetősen nagy mennyiségben.²⁵

A kora újkori Erdélyi Fejedelemségben a bányászatból származó bevételek jelentős hányadát tették ki a teljes gazdasági jövedelemnek.²⁶ Ebből adódóan a só- és különböző ércbányák akadálytalan működtetése a fejedelemség érdekében állt. A bányaművelésnek alapvető kelléke pedig a világítóeszköz volt, melyet a faggyú mellett a méz „melléktermékének” számító viaszból állítottak elő. Azzal együtt, hogy vélhetően a faggyút könnyebb beszerezhetősége, előállíthatósága és ezáltal kedvezőbb ára miatt nagyobb mértékben használták a bányaművelésben,²⁷ a viasz felhasználása is megfigyelhető. Így annak ellenére, hogy előfordult, hogy a viaszt kiemelkedő ára miatt kiárusították,²⁸ jellemzően nagy mennyiségben használták világításra a bányavárosokban, a fiskális várakban és uradalmakban egyaránt.²⁹ Így az is érthető, hogy az időjárás vagy a rossz tartási körülmények miatt elpusztult méhek „száraz lépét” is viasznak főzték ki.³⁰ Emellett a Besztercei szász kerület és Kapnikbánya viszonyán keresztül érzékletesen szemléltethető a viasz bányászatban való használhatósága, ami nem is meglepő abból adódóan, hogy a kerület tekintélyes nagyságú mézlelő ligettel bírt.³¹ A bányaváros számára Besztercéről rendelt évi több tíz mázsza faggyú és egyéb bányászati kellékek – ponyvák, deszkák, kötelek – mellé ugyanis a város 1640-es évekbeli gondviselője, Sturián István esetenként viaszt is kért a bányaművelés zavartalan működése érdekében.³² Emellett a kerületben összegyűjtött viasznak a szövésben

²² Pataki Jenő: *Tolnai István (1630–1690)*. Orvosi Szemle X(1937) 125. Tolnai István gyakran megfordult a fejedelem és előkelő főurak udvarában is. Gergely Sámuel: *i. m.* III. 579, IV. 216, 222.

²³ MNL OL, BvKL, X1249, 454. számú mikrofilmtkerces, Nr. 1637./29.

²⁴ Kovács András: *i. m.* 44.

²⁵ Köpeczi Jánosról, Apafi Mihály és Bornemissza Anna udvari orvosáról vannak e tekintetben adataink: 1673-ban egyebek mellett 4 ejtél méz volt az évi járandósága, s egy ugyanezen évben kelt *praebenda* lajstrom szerint havonta további 1 oct. mézet juttattak számára. Továbbá egy 1686-ban kelt *conventios* jegyzéke szerint évente már 1 veder 4 ejtél méz volt a járandósága. Pataki Jenő: *Köpeczi udvari orvos levelei*. Orvosi Szemle VIII(1935) 423–424. KNltKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 43./13. Uo. Nr. 40./31^v

²⁶ Mátyás-Rausch Petra: *Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és az erdélyi bányavidék arany-, ezüst-, és higanybányászata (1571–1613)*. Bp. 2017. 17.

²⁷ Lásd erre a Besztercei kerület esetében a teljesség igénye nélkül: MNL OL, BvKL, X1249, 461. számú mikrofilmtkerces, Nr. 1646./124, 142, 146. Nr. 1647./1, 31. 462. számú mikrofilmtkerces, Nr. 1647./182. Nr. 1648./8, 38, 90, 107. Vö. Jutta Gay – Inga Menkhoff: *A méhek nagykönyve*. Pécs, 2016. 200.

²⁸ Vélhetően a szigeti és a huszti sókamarához is használt viasz egy részét 1673-ban pénzzé tették, azonban továbbra is viszonylag jelentős mennyiségben maradt a kamara- és udvarház működéséhez. KNltKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 25./20–26.

²⁹ Uo. Nr. 4./45. (Balázsfalva), Nr. 8./25. (Katona), Nr. 9./5. (Szilágycseh), Nr. 14./3., 33. (Komána), Nr. 17./228. (Ebesfalva), Nr. 20./21. (Szamosújvár), Nr. 27./5, 14, 17. Továbbá a verestornyai harmincadon 1675-ben adminisztrált, összesen 139 fontnyi viasz és a belőle öntött, összesen 573 darab gyertya is példázza a fejedelemség ez irányú igényét. Uo. Nr. 51./30.

³⁰ Uo. Nr. 25./61^v A huszti vár és udvarház 1684-es inventáriumára szerint az udvarbíró „Az télen, szeginségek miatt meg holt méhek lépe kifőztetésével kalács viaszát libr(a) 6.” percipiált. Lásd még uo. Nr. 25./91^v

³¹ Rudnay János–Beliczay László: *i. m.* 19.

³² MNL OL, BvKL, X1249, 463. számú mikrofilmtkerces, Nr. 1649./27.

is hasznát vették, s minden bizonnyal a bányászathoz szintén nélkülözhetetlen ponyvák megmunkálását is elősegítette.³³ Ezenfelül az egyház gyertyaigényének kielégítésére továbbra is a méhviasz jelentette a megoldást.³⁴

A méz begyűjtésére kiépült gazdasági hierarchia

A méz ilyen sokrétű felhasználása és gazdasági értéke okán nem meglepő, hogy az állam igyekezett saját befolyása alá vonni a méz begyűjtését és a mézkereskedést. Ennek következményeként – a kancellária feladatvállalása mellett – szükségszerűvé vált a fejedelmi Erdély gazdasági kormányzatába illeszkedő személyzet működtetése. Mindez egyrészt a mézből a kincstár számára a szász székekből járó egynegyed dézsmarész (*quarta*) megfelelő beszedése miatt volt elengedhetetlen, másrészt a fejedelmi és fiskális birtokok mézzel kapcsolatos gazdasági tevékenysége miatt. Továbbá, mivel az általunk vizsgált időszak bizonyos éveiben fejedelmi monopólium volt érvényben a mézre és a viaszra,³⁵ ezek beszedésére és adminisztrálására is külön személyzet működtetése vált szükségessé.

A *fiscus* számára a szász területekről beadandó méhtized beszolgáltatásának menetéről egyelőre kevés információval rendelkezünk. Annyi bizonyosan elmondható, hogy az egyéb tizedköteles terményekhez hasonlóan a gazdaság irányítását kézben tartó fejedelmi prefektus és egyidejűleg (vice)árendátor felügyelete alá tartozó tizedszedők (*decimator*) végezték el a feladatot. Mindez a számukra kiadott instrukcióból is kiderül, mely kimondta, hogy „az méh dézsmából való hasznót is viaszával, mézével egyetemben igazán beszolgáltatassák [...]”.³⁶ Mindezt tovább erősíti Bethlen Gábor prefektus-árendátorának, Debreczeni Tamásnak a méhtizedelés idején kiadott azon parancsa, amelyben elrendelte a dézsmaszedőknek, „hogy a búza dézsmálása után mindjárt a méh dézsmálásához kezdjenek.”³⁷ Hasonlókról tanúskodnak a későbbi évtizedekből fennmaradt források is, így Szénás Péter fejedelmi prefektus a Besztercei kerület egyik vicedézsmásához, Sulyok Imréhez küldött rendelkezése a méhdézsmaszedésének sürgetéséről,³⁸ vagy az 1650-es években, prefektusi hivatalviselése kezdetén Sebessi Miklósnak az utasítása, amely a

³³ Uo. 457. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1639./251.

³⁴ Uo. 453. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1635./86.

³⁵ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. 1980. 237. Szilágyi Sándor: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII. (1622–1629)* (a továbbiakban: EOE). Bp. 1882. 86, 509. EOE, IX. 167. Imreh István: *i. m.* 43, 81. Azon években, amikor a fejedelemség nem monopolizálta a mézet és a viaszt, a tulajdonosok tizeddel tartoztak utána, habár ennek tényleges beszedése sokszor nehézségekbe ütközött. Erre nézve a teljesség igénye nélkül: MNL OL, BvkL, X1249, 448. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1624./74. 449. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1626./122, 130. 450. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1628./67. 454. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1636./98, 170. 456. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1639./156. 463. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1652./42, 58. Mika Sándor: *I. Rákóczi György levelezése a brassai bíróval és a tanáccsal*. Történelmi Tár 1893. 519.

³⁶ EOE, VI. 160. (1609. évi utasítás) További példák a későbbi időszakokból: „Az méh dézsmából való hasznót is viaszával, mézével, váltójával egyetemben igazán beszolgáltatassák [...]” MNL OL, BvkL, X1249, 448. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1625./54. „Az méh dézsmát is minden hasznaival együtt ő nagysága számára beszolgáltatassák [...]” Uo. 456. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1639./156. „Az méh dézsmát is minden hasznaival, váltójával együtt ő nagysága számára az dézsmások beszolgáltatassák [...]” Uo. 461. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1646./107. „Midőn aztán processusban annak módja szerint, s idejében mindenféle ős-, tavasz búza és egyéb legumina, bor, bárány és méh dézsmaszedés [...]” KNItKv, Mike Sándor Gyűjtemény, Nr. 1413. (1685. évi utasítás).

³⁷ MNL OL, BvkL, X1249, 448. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1624./74.

³⁸ Uo. X1249, 457. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1639./212.

báránydézsmá mellett a méh megdézsmálását is előírta az Universitason.³⁹ Emellett a méhtized begyűjtésére alkalmas tároló- és szállítóeszközök beszerzésére vonatkozó prefektusi rendelkezések szintén a méhdézsmá beszédésének fontosságát jelzik, habár adminisztrálásának konkrét menetéről egyelőre keveset árulnak el az általunk ismert források.⁴⁰ A fentebbiek alapján vélhető, hogy a méhtized beszédése is abban a tisztségviselői struktúrában történt, amely más tizedek adminisztrálása során is hatékonyan működött: a prefektus-viceárendátor többnyire a fejedelem jóváhagyásával nevezte ki az adott dézsmaadó terület fődezsmaadóját (*supremus decimator*). A fődezsma azonban a fejedelmi udvarban viselt egyéb jelentős tisztségei okán nem tudott a helyszínre kimenni, így a tized tényleges beszédése a helyszínen működő aldezsmaadó(k)re (*vicedecimator*) hárult, s a fődezsmaadók tevékenysége csak a beszédett dézsmával kapcsolatos adminisztratív feladatokra korlátozódott.⁴¹ Meg kell említenünk ugyanakkor, hogy a Rákóczi-korszakban az is előfordult, hogy a dézsmabeszolgáltatás elmaradása miatt a fejedelem kijelentve, hogy „a fiscusnak ebből következő kárát akarván eltávoztatni”, a Fehér vármegyei árendaperceptort, Baczoni Mihályt jelölte ki a királyföldi méhtized begyűjtésére.⁴² Továbbá az Apafi-korszakra vonatkozó forrásaink alapján elmondható, hogy ekkoriban a méhtizedet a legtöbbször pénzben váltották meg, amelyet a termény beszédéséhez hasonlóan a *vicedecimatorok* hajtottak fel a kincstár számára, s végső adminisztrálását a prefektus-viceárendátor végezte.⁴³ Érdekességként ezenkívül megemlítendő, hogy a fejedelemasszonyok irányítása alá tartozó Fogarasföldön Lorántffy Zsuzsanna és Bornemissza Anna egyaránt elengedte a fogarasi várat szolgáló darabontoknak a beszállítandó méhtizedet.⁴⁴ A férje, Apafi Mihály is számos alkalommal a méhtized elengedésével könnyített híveinek adóterhein.⁴⁵

A fejedelmi udvartartás és konyha ellátásával összefüggésben érdemes szólni az egyes fiskális és fejedelmi uradalmakban zajló méhtenyésztésről és a méz, valamint a viasz beszerzésének menetéről. Bizonyosan kijelenthető, hogy a méhek tartásához megfelelő adottságokkal rendelkező területeken az egyes udvarházaknál tartottak méhrajokat, s más jószágokhoz hasonlóan *extractust* vezettek az évenként beszédett és felhasznált méz, méhser és viasz mennyiségéről, valamint a méhrajok számáról és állapotáról.⁴⁶ A tartásuk természetesen szakértelmet igényelt, így nem meglepő, hogy esetenként számtalan elpusztult méhről számolnak be a források.⁴⁷ Ennek elkerülése érdekében Rákócziak Horhi Miklós személyében méhészmestert foglalkoztattak, aki – a mai tudásunk alapján nem sok gyakorlati haszonnal bíró – könyvet is írt a

³⁹ Uo. 463. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1652./58.

⁴⁰ Uo. 449. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1626./122, 130. 450. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1628./67. Nr. 1629./166.

⁴¹ Szalai Ágnes: *A Besztercei kerület dézsmá-adminisztrációjának vázlata a 17. század első felében (1613–1657)*. = *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és Magyar Királyságban*. I. Szerk. Bogdándi Zsolt–Fejér Tamás–Jakó Klára. Bp.–Kvár 2020. 187–202.

⁴² MNL OL, X1249, 463. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1652./42.

⁴³ A teljesség igénye nélkül: KNItKv, Alvinczi család levéltára, Alvinczi Péter naplója, Nr. 44. Fol. 38–41.

⁴⁴ Uo. Mike Sándor Gyűjtemény, Nr. 1256.

⁴⁵ MNL OL, F12, Lymbus, Udvarhelyi György levelezése, 1665. Nr. 6. Uo. Apafi Mihály nyílt parancsai, 1665–1668. Nr. 42.

⁴⁶ Erre a teljesség igénye nélkül: KNItKv, Fejedelmi pénzügyi iratok, Nr. 17./224, 228, 232, 293.

⁴⁷ A méhek pusztulásáról például MNL OL, F12, Lymbus, Farkas Mihály görgényi udvarbíró levelei Udvarhelyi Györgynek, Nr. 6.

méhészkedésről *Tractatus de apibus* címmel. Bizonyos uradalmaknál külön méhészt is foglalkoztattak.⁴⁸ A méhek szaporítása érdekében emellett előfordult az is, hogy az „uradalmi hálózat” működését összehangoló fejedelmi prefektus felszólította a méheket tartó jószág udvarbíróját, hogy „veresse fel” a méheket, annak érdekében, hogy azokat átszállíthassák más uradalmakba, hogy ott is gyarapodhassanak.⁴⁹ Hasonlóképpen történt a méheket nem tartó fejedelmi és fiskális birtokoknak és a fejedelmi udvartartásnak mézhez, méhserhez és viaszhoz jutása: a fejedelmi prefektus szólította fel a mézzel és/vagy viasszal rendelkező udvarbírákat annak begyűjtésére, esetleg vásárlására, majd adott helyre történő elszállítására.⁵⁰ Emellett a prefektus több esetben az árendaperceptorok révén tett szert mézre, amellyel aztán szintén az uradalmak és a fejedelmi udvar élésigényét elégítette ki.⁵¹

Ahogy a fentebbiekben már utaltunk rá, a fejedelemség kori Erdélyben bizonyos években a méz- és viaszgyűjtés és kereskedelem fejedelmi monopólium lett. Bethlen Gábor 1629-ben kiadott nyílt parancsából egyértelműen kiderül, hogy a portai adó könnyebb előteremtése érdekében rendelte el a méz és viasz kincstár számára történő kizárólagos begyűjtését, kijelölve és instrukcióval ellátva a termény felhajtására és a vele való kereskedelem lebonyolítására alkalmas személyeket.⁵² A későbbi évtizedek országgyűléseinek határozatai váltakozva tették lehetővé a mézzel és viasszal való szabad kereskedést és a fejedelmi monopólium újbóli bevezetését, s bizonyos, hogy olykor a szabad kereskedelem esetén is – büntetés terhe alatt – fejedelmi engedélyre volt szükség a mézzel és viasszal üzletelőknek.⁵³

Természetesen a fejedelmi monopólium éveiben szükségszerű volt a megbízható és képzett személyzet alkalmazása. A méz- és viaszgyűjtés koordinálására a mindenkori fejedelem nevezett ki egy gazdaságban jártas, legalábbis írástudó, előkelő személyt a mézgyűjtők prefektusává, aki esetenként saját belátása szerint jelölt ki embert a helyszínen a tényleges gyűjtést végző fejedelmi méz- és viaszgyűjtői pozícióba, esetenként maga a fejedelem bízott meg a feladattal évente 7-12 embert.⁵⁴

A mézgyűjtők prefektusának elsődleges feladata – amennyiben maga a fejedelem nem tette meg – a méz- és viaszgyűjtők kijelölése volt, s feladatuk megfelelő ellátásáról hitlevelet (*reversalis*) kérve tőlük, augusztus folyamán kibocsátotta őket a székekre és vármegyékre részletes instrukcióval s a szabad járást biztosító útlevelel (*salvus conductus*). A kötelességei közé tartozott a

⁴⁸ Szabó Károly: *Régi magyar könyvészeti adalékok. Második Közlemény.* Magyar Könyvszemle IV(1879) 120. KNlKv, Fejedelmi pénzügyi iratok, Nr. 16/6. A dévai udvarház méhésztének járó *conventio*: „búza cub. nr. 4., cipő, mikor az ő nagysága dolgán vagyon: per diem 4.”

⁴⁹ MNL OL, F12, Lymbus, Udvarhelyi György levelezése, 1666. Nr. 41. Erre lásd még: KNlKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 1./96.

⁵⁰ MNL OL, F12, Lymbus, Udvarhelyi György levelezése, 1665. Nr. 33, 36. 1666. Nr. 18, 32, 34. KNlKv, Fejedelmi udvartartási iratok, Nr. 11./113.

⁵¹ MNL OL, F12, Lymbus, Udvarhelyi György levelezése, 1664. Nr. 3–4. 1665. Nr. 34.

⁵² EOE, VIII. 509–512.

⁵³ Uo. IX. 87, 167, 264, 318, 432. EOE, X. 93, 456. EOE, XI. 47–48. EOE, XV. 288. EOE, XVI. 173.

⁵⁴ MNL OL, BvKl, X1249, 448. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1624./78. 450. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1628./58. 460. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1645./138. 462. számú mikrofilmtékercs, 1648./121. EOE, VIII. 510–511. Olykor a mézgyűjtők prefektusát fő mézgyűjtőként, illetve inspektorként is emlegetik. Lásd: MNL OL, X1249, BvKl, 463. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1651./52. Uo. F12, Lymbus, 9. d. X./1./110. Az 1620-as évek végén Füzessy János, szamosújvári udvarbíró került a pozícióba, a Rákóczi-korszakból előkerült instrukciók és kinevezések szerint minden esetben „vitézli rendhez” tartozó személyt helyeztek e pozícióba. Uo. BvKl, X1249, 450. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1628./58. 457. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1639./200. 460. számú mikrofilmtékercs, Nr. 1645./138.

méz- és a méhser tárolására alkalmas, korábbi években használt hordók és kádak minőségének és mennyiségének vizsgálata, azok elégtelen volta esetén újak beszerzése és minderről a számadás elkészítése is.⁵⁵ Az alaposan megmunkált tároló- és szállítóhordók nélkülözhetetlenségét jelzi, hogy szükségesnek tartották a vastag rézdongájú hordók készíttetését, valamint megóvásuk érdekében tárolásukat is szabályozták. Előírták, hogy „a hordóknak oldalát szalmákkal megdugolják, s álljanak nyersen [vagyis tisztán – Sz. Á.], az fenekeket is takarják be, ne érje őket se meleg, se szél, az alját igen tisztítsák meg”.⁵⁶ Emellett a mézgyűjtőktől beérkezett méz és viasz adminisztrációja, valamint bizonyos szintű feldolgozása is az ő feladata volt. Gyakorta jelenik meg ugyanis a forrásokban a mézgyűjtők prefektusának több mázsányi kecskeszőr igénye a munkájuk zavartalan végzése érdekében, ahogy Bagossi Szabó György fogalmazott, „nyilván lehet kegyelmek előtt, hogy a viaszt kecskeszőr nélkül nem csinálhatom”.⁵⁷ Mindemellett befolyása lehetett a kincstár számára beszedett méz és viasz kiutalására, elosztására is,⁵⁸ valamint a meghatározott helyre való szállítás és kiárusítás megszervezésére.⁵⁹ Természetesen a mézgyűjtők prefektusa munkájáért javadalomban részesült: a Bethlen-korszakban ez 120 forint készpénzt jelentett, majd a Rákóczi-korszakban működő Czeglédi Mihály számára kiadott fejedelmi utasítás (1639) már csak 100 forintot említ. Emellett mindkét esetben voltaképp elővásárlási joggal bírtak bizonyos mennyiségű mézre és viaszra, amelyet aztán nagyrészt szabadon értékesíthettek.⁶⁰

A gazdasági hierarchiában a mézgyűjtők prefektusa alá rendelt fejedelmi méz- és viaszgyűjtők számára a kincstár kárvallásának megelőzése érdekében jól körülhatárolták a méz begyűjtésének módját. A jó minőségű méz beszerzése érdekében csak olyan személytől gyűjthették be a mézet, akik a méztermelésben legalább négy-öt évnyi tapasztalattal rendelkeztek, s a méhek felverése során is óvniuk kellett a méz minőségét, ahogy utasításuk előírta: „héjában való lépet és az méhnek bogarát ne vegyék”.⁶¹ Hasonlóképpen fontos volt idejében befejezni a mézgyűjtést, hogy a hideg idő következtében a méz meg ne keményedjen, s a viaszt szolgáltató sonkoly se vesszen kárba. Az így begyűjtött mézet és viaszt a mézgyűjtők szabott áron vásárolták fel a kincstár számára a méhek tulajdonosaitól. Mindezt körültekintően, a veszteség és visszaélések elkerülése érdekében mindig megfelelő mérték használatával kellett elvégezniük.⁶² A mézből a méhser elkészítése is az ő feladatuk volt, habár esetenként serfőzőket vontak be a feladatba,⁶³ amelynek másodszeri kifőzését követően maradt seperőjét a korszak másik kedvelt italának, az égett bornak az előállításához használták fel. Erről, ahogy a begyűjtött mézről és viaszról is elszámolással (*ratio*)

⁵⁵ EOE, VIII. 511. MNL OL, BvKL, X1249, 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./1. 461. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1646./155. 463 számú mikrofilmtekercs, Nr. 1651./52.

⁵⁶ Uo. 454. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1635./220.

⁵⁷ Uo. 463. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1651./52. 461. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1646./155.

⁵⁸ Uo. 460. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1646./44.

⁵⁹ Uo. 458. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1641./218. A szállítását azon terület lakosainak kellett lebonyolítani, ahonnan a mézet és viaszt beszedték. Imreh István: *i. m.* 43. EOE, VIII. 512.

⁶⁰ Uo. 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./4. EOE, VIII. 511.

⁶¹ A tapasztalt méhtartóktól való gyűjtés kikötése elsősorban a parasztok mézzel való kereskedésének kívánt gátat szabni s kizárni a mézkereskedéssel visszaélőket. MNL OL, BvKL, X1249, 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./2–3.

⁶² A méz és a viasz „igaz mértékhez” igazított áráról lásd uo. 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./2–3. EOE, VIII. 413, 475, 510. A beszedéskor a mézgyűjtőknek büntetés terhe alatt azt is előírták, hogy a tulajdonosnál ne maradjon kint méz vagy viasz restanciában, mindez esetenként mégis előfordult. MNL OL, BvKL, X1249, 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./4. 461. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1647./93.

⁶³ Lásd erre az 1639-es vallatási jegyzőkönyvet: Uo. F12, Lymbus, Judicialia, 13. d. XIII./5./43.

tartoztak. A mézgyűjtők visszaéléseinek elkerülése érdekében pedig a hites falubírák (falnagy) harmadmagukkal kísérték végig a begyűjtést, s maguk is nyugtát (*quietantia*) kaptak a beszedett mennyiségről.⁶⁴ Eztán a hites polgárok a széki vagy vármegyei előljáró elé vitték a mézgyűjtőket, ahol bizonyáglevéllel (*testimonialis*) név szerint igazolták, hogy az adott faluban kitől mennyi mézet vásároltak.⁶⁵ A feladatuk ellátásért természetesen a fejedelmi méz- és viaszgyűjtők is javadalmat kaptak. A 120 forint készpénzen túlmenően részesültek a beszedett mézből és viaszból, azonban azt – a saját felhasználás mellett – csak a kincstár számára adhatták tovább. Ezenfelül a mézgyűjtés idején mondhatni teljes ellátásban részesültek, de a helybéli szegénység között való jó magukviselésére intette őket instrukciójuk.⁶⁶ Így büntetés terhe alatt tiltották az ellátással, a teherhordó állatok igénybevételével kapcsolatos hatalmaskodásokat. Az országgyűlési tiltások azonban arra engednek következtetni, hogy a méz- és viaszgyűjtők visszaélései nem voltak példánélküliek.⁶⁷

A kincstár számára felvásárolt méz pénzzé tételéről egyelőre csupán néhány jogi természetű forrás alapján tehetünk megállapításokat. Tolnai István deák például azért tett panaszt, mert az 1000 forint értékben adminisztrált mézért és viaszért „cserébe” nem kapta meg az átadást igazoló *quietantiát*.⁶⁸ Emellett egy 1639-ben végbement vallatás alapján bizonyos, hogy a méz- és viaszgyűjtők szabott áron és meghatározott időben árusíthatták ki a begyűjtött terményt, amelyre a fejedelemnek és a méz- és viaszgyűjtők prefektusának egyaránt befolyása volt. Ez idő tájt bizonyos, hogy a mézgyűjtők a fejedelem *limitatio*ja értelmében 80 forintért adhattak (volna) el egy negyvenes hordó mézet, s habár egyes mézgyűjtők nyilván saját hasznukra dolgozva esetenként többért adták el mézüket, jórészt betartották az árszabást, mivel „[...] az emptorok mondták azt, hogy flor. 80 többért nem veszik meg, mert nem megeszik ők, hanem eladják, s odaát pedig sok költséggel veszik”. A méz- és viaszgyűjtők nemcsak az ár, hanem a kiárúsítás időpontjának meghatározása érdekében is a mézgyűjtők prefektusához fordultak, s a felvásárlók a megfelelő összeg összegyűjtése reményében hiába szerettek volna Szent István napig lehetőséget a mézhez való hozzájutásra, a mézgyűjtők prefektusa április 1-ben határozta meg az időpontot.⁶⁹

Noha mind a mézgyűjtők prefektusa, mind a fejedelmi méz- és viaszgyűjtők jól körülhatárolt utasítás alapján végezték a megbízatást, a beszédés gördülékenysége érdekében több esetben magasabb beosztású tisztségviselői segítségre szorultak. Ennélfogva „felettesük”, a korszakban a kincstári igazgatást irányító fejedelmi prefektus több esetben gondoskodott a megfelelő mézeshordók készítése-ről.⁷⁰ Emellett többségében ő rendelkezett arról, hogy hová szállítsák a beszedett mézet és viaszt,⁷¹

⁶⁴ MNL OL, BvKL, X1249, 460. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1643./196–201. A falubírák kötelessége volt az is, hogy másodmagukkal megesküdvé a mézgyűjtők tudtára adják, hogyha falujukban valaki eladott vagy vett mézet, akire aztán a mézgyűjtők szabták ki a büntetést felsőbb utasításra. Uo. 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./1–3. EOE, VIII. 512.

⁶⁵ Amennyiben a mézgyűjtő valami oknál fogva nem tudott a vármegyei vagy széki előljáró elé járulni, a méz begyűjtését az eladó is igazolhatta, hiszen számukra is nyugtát (*quietantia*) állítottak ki a vásárlásról, amellyel saját maguk is bizonyíthatták, hogy a kincstár számára adták el mézüket, viaszukat. Uo. 458. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1641./218.

⁶⁶ MNL OL, BvKL, X1249, 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./4.

⁶⁷ EOE, XI. 473. EOE, XIII. 411.

⁶⁸ MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, F2, Protocolla, Nr. VIII./101.

⁶⁹ Uo. F12, Lymbus, Judicialia, 13. d. XIII./5./43. Az árszabás hozzávetőlegesen azonos a Bethlen-korabelivel, miszerint a méznek „ejtelét bővebb termésekor adják huszonnégy pénzért. Szűkebb termésekor huszonnyolc pénzért.” EOE, VIII. 475. Szabó János 1639-ben tett vallomásából pedig kiderül, hogy ő maga is „ejtelét pro dénár 28” vette.

⁷⁰ MNL OL, BvKL, X1249, 453. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1635./163. 463. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1651./52. Nr. 1653./7.

⁷¹ Uo. 447. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1624./6, 9–10.

amely alól egyéb privilégiumaik ellenére a főrendek és a nemesek sem mentesültek.⁷² A szállítást akadályozták a közbiztonsági állapotok is, így esetenként a mézgyűjtés idején fejedelmi utasításra a megfelelő kíséret elrendelése is a fejedelmi prefektus hatásköre volt.⁷³ A prefektus előljárói szerepét jelzi, hogy a fejedelmi monopólium révén betiltott méz- és viaszkereskedés kérdésében döntési joga volt, így például a moldvaiak mézzel való kereskedési szándékáról való intézkedést a mézgyűjtők akkori prefektusa, Bagossi Szabó György a fejedelmi prefektus hatáskörébe utalta.⁷⁴

Összegzés

Összegzésképpen elmondható, hogy a méz a 17. századi Erdélyi Fejedelemségben kiemelkedő fontossággal bírt. A korábbi korszakokhoz hasonlóan egyik legfontosabb felhasználási területe a táplálkozás volt, édesítőszerként és tartósítószerként egyaránt hasznosították. Jótékony hatásait már ekkoriban felismerve kiemelt szerepe volt a gyógyászatban is, s „melléktermékét”, a viaszt a bányászatban és az uradalmakban is alkalmazták világításra.

A méz és a viasz gazdasági értékét továbbá az is mutatja, hogy a szász területek az egyéb dézsmaköteles termékek mellett a mézből is tizeddel tartoztak a kincstár számára, valamint az, hogy az egyes fejedelmi és fiskális uradalmakban kiemelt figyelmet fordítottak a méhekkel való gazdálkodásra. Emellett bizonyos években a méz és viasz begyűjtésére és a vele való kereskedelemre érvényben lévő fejedelmi monopólium is egyértelműen jelzi jelentőségüket. Mindezekből adódóan pedig az állam egy olyan szervezetten működő, a gazdasági kormányzatba tagolódó tisztségviselői rendszert épített ki a méz és viasz begyűjtésére és adminisztrálására, amely kézben tartotta az igen sokrétűen felhasználható mézzel és viasszal kapcsolatos feladatok ellátását.

The Dormant Treasure of Princely Transylvania: Honey

Keywords: honey, economic treasures of 17th centuries, wax

In the Principality of Transylvania, honey was one of the important economic treasures of the 17th century. One of its most important uses was in nutrition, and was used as both a sweetener and a preservative. Recognizing its beneficial effects, it also played a prominent role in medicine, and its “by-product,” the wax, was also used in mining and estates for lighting. The economic value of honey and wax is also shown by the fact that the Saxon lands also owed a tenth of the honey to the treasury. In addition, special attention was paid to bee farming on each princely and fiscal estate. In some periods, there was a princely monopoly on collecting and trading in honey and wax.

The aim of the study is to show what honey was used for in Transylvania during the 17th century. In addition, I will walk around the activities of the economic staff set up in Transylvania to perform tasks related to honey and wax.

⁷² Uo. 457. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1639./200./3. A nemesek az általunk vizsgált korszakban gyakorta szabadon eladhatták majorságukon lévő méztüket, s a szegények mézigényének kielégítése érdekében is gyakran született rendelkezés. EOE, IX. 189, 264, 318. EOE, X. 93, 456. EOE, XI. 47.

⁷³ MNL OL, BvKL, X1249, 448. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1624./82. A fejedelmi prefektus parancsára hivatkozva Szabó István kért maga mellé a beszercei főbírótól 35-40 darabontot kísérrőnek.

⁷⁴ Uo. 460. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1646./44. Hasonlóan a mézzel való kereskedésről lásd még: Uo. 450. számú mikrofilmtekercs, Nr. 1629./141.